

ВЕСНА ГАЈИЋ

ПЛАТОНОВ УТИЦАЈ НА КАРАКТЕРОЛОГИЈУ АНДРИЋЕВЕ *ГОСПОЋИЦЕ*

САЖЕТАК: У раду се детаљно истражују паралеле између Платонове *Државе* и Андрићеве *Госпођице* на начин који открива Рајку Радаковић као тип платоничарског олигарха, а Ратка Ратковића као тип демократе из *Државе*. Тврдње су поткрепљене релевантним цитатима који показују подударност генеза наведених карактерних типова у оба разматрана дела.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Платон, Андрић, *Држава*, *Госпођица*, олигархија, демократија, карактерологија, компаративистика

Иво Андрић, као врстан познавалац светске књижевности и филозофије и човек космополитског искуства, уткао је у своја комплексна дела небројене утицаје других аутора, који су били, и наставиће да буду, предмет проучавања. Од филозофског наслеђа које је на његову прозу оставило трага, велика је пажња посвећена Кјеркегору, Хајдегеру и стоицима, као и аустријској филозофији, чиме се списак не исцрпљује.¹ Ипак, изгледа да је досадашњим истраживачима промакла црта инспирације коју је Андрић повукао директно из Платонове *Државе*, а која се може доказати многим очигледним паралелама, пре свега између Платоновог типског олигарха и Рајке Радаковић, али и сличностима између Платоновог демократе и заводника Ратка Ратковића. Срећна околност читања *Госпођице* и *Државе* у кратком временском размаку пружила нам

¹ Погледати: *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе*, ур. Драган Недељковић, Задужбина Иве Андрића, Београд 1981; Duško Prelević, „Andrić i austrijska filozofija”, *Theoria*, 61, 4, 2018, 189–201, <https://doi.org/10.2298/THEO1804189P>.

је прилику да ове паралеле приметимо, па смо узели у задатак да их, у раду који следи, истакнемо.

Платон у свом делу потанко разматра какво би државно уређење било идеално, налазећи да су аристократија и монархија томе најближи; затим у осмој књизи *Државе* описује дегенерацију аристократије у лошије типове држава, то јест постепену корупцију душе типског човека који свако уређење покреће и представља.² Музе кроз Сократа говоре да „све оно што постаје, мора и да пропадне”, па ће тако поколења из замишљене идеалне државе почети да запостављају Музе и гимнастику и рађаће се слабићи склони раздору. Државно уређење ће се погоршавати, од оног названог „тимократијом”, обележеног честољубивошћу, у коме се још бори за опстанак аристократска црта, преко олигархије, која се занима само за новац али као фасаду чува лепе манире, до демократије, у којој долазе до изражаја све неумерености, и у којој, услед комбинације грабљења, бахатости и вештине подилажења, већ ниче клица тираније. Генеа сваког типа личности, а следствено и државе, објашњена је пре свега односом сина према примеру оца, а затим и подложношћу сина утицајима околине, разних људи, њихових очекивања или наговарања.

Покретачки моменат радње *Госпођице* почиње када отац главне јунакиње, који је поштено пословао, пада у постељу због болести која је уследила као последица банкрота. На самрти, он позива своју јединицу Рајку и заветује је да се посвети штедњи, да немилосрдно брани своје, не дозвољавајући никад да доспе у зависност од другог, као и да се не обазире на „такозване више обзире” који су – отац је уверен – њега упропастили. То од девојке ствара особу која „живи да оца освети”, а њена урођена природа бира средство немилосрдног зеленашења и згртања богатства, што постаје њен једини животни смисао. Није потребно много елаборирати да је за оца Рајка исто што и „син”, како је и ословљава и доживљава.³

Компарацију два дела је стога најбоље започети од сличности очеве несрећне судбине, која за последицу има Рајкину опседнутост

² „Знаш ли ти да исто онолико колико има врста држава мора имати и врста људских карактера. Ваљда не мислиш да се државна уређења рађају 'из храста или из стене', а не из карактера људи који државу повлаче као тег на теразијама?”, Платон, *Држава*, прев. Албин Вилхар и Бранко Павловић, БИГЗ, Београд 2002, 238.

³ „А тај човек, велик и диван у њеним очима, био је њен тата, узимао је после ручка и вечере на крило, исто као кад јој је било шест година, гладио је по коси и питао топлим гласом: Шта си данас радио, синак?”, или: „Видиш, синак, ваља да се ти и ја поразговоримо... Не, немој плакати, ти си мој велики син, све ћеш ти лијепо и паметно извести и уредити”, Иво Андрић, *Госпођица*, Sezam Book, Зрењанин 2021, 16, 18.

новцем, и описа пропасти тимократског човека који у сину подстиче трансформацију у олигарха. Платон пише:

Кад тимократски човек има сина, овај се најпре угледа на свог оца и иде његовим стопама; а затим кад види да се овај изненада спотакао о државу као о гребен, изгубио своје благо и упропастио самог себе, и онда, као војсковођа, или са неког другог великог положаја дошао пред суд, био нападан од сикофанта и осуђен на смрт, или на изгнанство, или на губитак грађанских права и своје имовине [...] Кад, дакле, све то види, о пријатељу, кад све претрпи и изгуби оно што је имао, он ће одмах и честољубивост и срчаност главачке збацити са престола своје душе; понижен сиромаштвом, он ће се бацити на стицање богатства, упињаће се, радећи и штедећи. те ће тако прикупити новац. Зар сумњаш у то да ће такав човек онда пожуду и страст за стицањем блага ставити на престо и, украшавајући их круном, огрлицама и припасујући им сабље начинити их великим краљем у својој души? [...] А разумност и срчаност ставиће – мислим – пред ноге овоме краљу, једну с једне, а другу с друге стране и, претварајући их у робове, примораће једну да не смера и не размишља ни о чему другом, него како ће од мање новца створити више, а срчаност, опет, да се не диви и да не цени ништа осим богатства, и да се не поноси ничим другим него стицањем блага и само оним што доводи до богатства.⁴

Посматрамо јасно понављање овог замишљеног сценарија у последњем разговору Рајке и оца, кад јој он саопштава своје страшне закључке о животу и на плећа јој ставља завет да не понови његову судбину:

Нећу вас осрамотити, јер сам испунио и оне обавезе које нисам морао, то добро запамти, али не могу вам ништа ни оставити... Твоји приходи не зависе само од тебе него од разних других људи и околности, али твоја штедња зависи једино од тебе... није довољно откидати од својих жеља и потреба; то је мањи дио штедње; него треба прије свега заувјек убити у себи све оне такозване више обзире, господске навике унутарње отмености, великодушности и болећивости... Ја сам у свом животу другачије мислио и противно радио. Зато сам и пропао. Али сада кад сам прогледао очима, хтјео бих да моја пропаст послужи теби као примјер и опомена.⁵

При првом сусрету са Рајком затичемо је у запуштеној кући, како спроводи своју „крпеж и трпеж” животну филозофију, опра-

⁴ Платон, *Држава*, 248

⁵ Андрић, *Госпођица*, 18–19.

вљајући чарапу коју би свако други бацио и одлажући потрошњу горива за светло или грејање. Она велику сласт извлачи из сваке прилике да „откине нешто од живота”, али штедња није њен једини начин да послуша оца. Њена природа је особењачка, неемпатична, могло би се рећи и мизантропска, са јасном садистичком цртом, због чега јој очев шегрт Весо с правом каже да очев благослов искривљено тумачи и за њега се заклања да би „гонила своју ћуд”. Завет о штедљивости, који јој је отац оставио, код ње се претвара у нездраву овисност о новцу, „као духовној сили коју метал само репрезентује”.⁶ Овакав карактер Рајку лишава правих пријатељстава, па при крају романа читамо како се Госпођица *дружи* са својим златницима, накитом и банкнотама, и према њима гради патолошки личан однос. Примећујемо стилске утицаје Платона на Андрића – док олигарх из *Државе* страсти за благом „ставља на престо и, украшавајући их круном, огрлицама и припасујући им сабље [чини, прим. В. Г.] их великим краљем у својој души”, Рајкино благо такође је персонификовано, и представља „добро знан и драг а увек нов предео” који често посматра као неко живо племство и витештво:

Тако се пружају ти крупни Американци, у кривудаваом низу: златна војска у походу преко румених, белих, љубичастих висова и равница од накита и банкнота. Упоредо са њима иде поворка привидно [...] растурених и неуредних турских рушпи и маџарија [...] Крај и бокове и једне и друге поворке златника прати стотинак наполеона, ситних, жустрих, француских петлића светлог и јасно одређеног лика. Они су као нека коњица чаркашких одреда и заштитница [...] То је необични изглед у ком Госпођица ужива сваког дана, њен „прозор у свет”, њено друштво и лектира, њена вера и породица, њена храна и разонода [...] Ту је основ, смисао и циљ живота.⁷

Таквом духовном осиромашењу и животној једностраности према Платону у великој мери доприноси недостатак образовања. Код Андрића, Рајка ускоро по очевој смрти напушта даље школовање, смањује друштвену размену са дојучерашњим другарицама и полако тоне у мрачни свет закулисног, полулегалног пословања кроз који промичу унесрећени и порочни људи. У *Држави* читамо да се код олигарха управо

[...] због недостатка образовања, јављају трутовске пожуде, једне просјачке а друге лупешке, које он, бринући се за остале ствари,

⁶ Освалд Шпенглер, „Градови и народи (Душа града)”, у: *Пројаси Зајуга*, прев. Владимир Вујић, Књижевне новине, Београд 1990, 110.

⁷ Андрић, *Госпођица*, 186–187.

силом обуздава [...] Знаш ли онда где треба гледати ако хоћеш да видиш његове лупешке пожуде? [...] На управљање сиротињским новцем и, уопште, тамо где он има много могућности да чини неправду [...] Зар онда већ по томе није јасно да такав човек у пословима у којима је на гласу као тобоже праведан човек, обуздава остале зле пожуде у себи? Он није уверен да је поштење боље [...]»⁸

Рајка, као и описани олигарх, само наизглед послује легално, док заправо поткрада своје муштерије. Оне јој долазе саме, јер су у питању „робови тешких камата и неумољивих рокова”, а она увиђа „колико је такав човек слаб и немоћан, спреман на све, и да се према њему не мора имати ни поштовања ни обзира”. Служећи се тим сазнањем, Госпођица их прима хладно и обмањује, а оном малом броју које процени као поуздане припрема неку врсту уговора о зајму, уз велики интерес, чије су одреднице „у потпуној сагласности са законом, то јест на његовој крајњој граници”. Касније се у роману отворено каже: „Крала је и варала (односно чинила ствари које су по својој природи и по својим крајњим последицама биле исто што и крађа и превара), и била спремна на још горе ствари, само да не окрњи, да увећа оно што има.”⁹

И пре зеленашког пословања, прилике да буде немилосрдна користи већ при отпуштању слуге Симе, у коме живи лојалност старог кова, и који је спреман да у породици Радаковић, по смрти домаћина, остане и без плате, но Рајка га радије оставља без крова над главом и без смисла живота који је за њега представљала дугогодишња служба у поштеној кући. Не само да је Госпођица камена пред тужним судбинама попут Симине, него прилике да буде окрутна у њој активирају „нешто и слатко и опасно” и покрећу неко „друго веће срце” – другим речима, изазивају у њој садистичку сласт.

Најсуровија је према просјацима – управо при „управљању сиротињским новцем”, где има „много могућности да чини неправду”, како пише Платон. О размерама те неправде речито нам говори специфичан положај просјака у Сарајеву, који су, по Андрићевим речима, сасвим другачији од честих варалица на Западу. Даривање „домаћих” просјака и богаља представља чин оданости сарајевској заједници, устаљеном и правилном поретку ствари, па и чин личне религиозности. Рајкини родитељи ову су прећутну друштвену установу разумели и дубоко поштовали:

⁸ Платон, *Држава*, 249.

⁹ Андрић, *Госпођица*, 150.

У овој кући просјаци су у току последњих осамнаест година примани душевно и даривани обилно. То се знало [...] Зато Рајка није могла напречац да прекине са том традицијом, али је и даривање просјака узела у своје руке, као и све остало. Просјаци су одмах осетили њену руку. Она их је сада дочекивала на свој начин: строго, хладно, испитујући оштрим погледом ко заслужује помоћ а ко не, тражећи у њиховим дроњцима трагове подмукло скриваног богатства и у њиховим телесним недостацима неискреност и претварање. Сваки повод био је за њу добар и довољан да просјака одбије и отера [...] Најпосле, десило се нешто нечувено и незапамћено за газдинску кућу у којој још има живо чељаде. Просјаци су почели да долазе све ређе, па да изостају, док се, на крају, нису одбили потпуно [...] заобилазећи њихову кућу као да је кужна или изумрла.¹⁰

Многе неправде које је починила према сиротињи не остају непримећене. Сем послератних новинских напада поводом ратног профитерства, она од пијанаца који се задржавају пред њеним прозором случајно чује шта о њој заиста мисли сарајевска чаршија, која јој снева смрт једнако сурову као што је и њено опхођење према потребитима.

Интензитет Рајкиних послова и оклевање код великих улагања такође представљају подударност са Платоновим описом пословања олигарха, који „ће се борити олигархички, то јест само једним малим делом својих снага, и тако ће већину савлађивати, а ипак ће при том задржавати своје богатство”. Госпођица за својим саветодавцем и јединим „пријатељем” Рафом Конфортијем, који је много ризиковао и стекао али на послетку све изгубио, у сарајевским пословима каска „опрезно и полагаано”, „скромно и невидљиво”, да би се у Београду потпуно свела на све ситније трансакције, а тежиште свог богаћења ставила на ренту и штедњу.

И поред великог блага које је на непоштен начин стекла, Рајка ће цео живот провести крајње скромно, као неугледна, па и ружна појава. Платон о олигарху пише: „Он је запуштен [...] ствара новац од свега, и само мисли на то како да га згрне.” Госпођицу, заиста, још у младачким годинама сусрећемо запуштену. По Сарајеву као девојка шета „мрка, усукана, са фризуром која нема имена и са сукњом која је дужа позади него спреда”, а у походе по граду креће у капуту мушког кроја. У Београду, ослобођена притисака шире родбине, блиских комшија и пријатеља, у пуној мери испољава навике олигарха из *Државе*, који ће „допустити само задовољавање потребних пожуа; других трошкова неће имати и остале [ће] пожуе обуздавати као сувишне”.

¹⁰ Андрић, *Госпођица*, 39–40.

По пресељењу, Рајка ће мајци и себи још жешће закидати на храни и свакој нези; читамо да је „сама себе [...] лишавала не само сваког задовољства него и најнужнијих потреба, често и лекова”. Кућни декор свешће на минимум, да би се и њега отарасила после мајчине смрти. Њена београдска кућа је мрачна, неокречена, њен намештај покривен новинама, мачак и цвеће су избачени, слике скинуте, књиге продате, па чак је и зидни сат заустављен да се не би трошио новац на навијање и подмазивање. Она се отреса свих

[...] оних излишних маленкости које одвраћају и троше нашу пажњу, и без којих већина људи живот и не сматра животом. Ни боје, ни звука, ни трага од штетне осећајности и скупе разоноде. Тако је најзад, после толико година ситних попуштања и уступака, Госпођица била стварно слободна, у кући која најбоље одговара њеним најдубљим жељама и потребама. Слободна и сама.¹¹

Ипак, овој самоћи претходи драматичан судар старог и новог – наметнуто а потом пригрљено пријатељство Рајке и Ратка Ратковића, човека који успешно „плива” у београдској мутној води, средини која по пословном, политичком и ноћном животу показује следећи Платонов степен деградације, а то је процес преласка из олигархије у демократију.

Разуме се да *Госпођица*, као комплексно дело великог писца, није директна копија развоја Платонових идеја из *Државе*, па тако ни београдска протодемократска средина није формирана по Платоновом рецепту, у коме „сиромаси победе, па један део противника побију а други протерају, а са осталима равномерно поделе владу и грађанска права”, већ представља друштво у послератном хаосу – ипак, његов се опис по суштини и последицама не разликује од Платоновог. Андрић пише да Београд карактерише „цела једна бујна и шарена дубинска флора коју ратови и велики потреси рађају а мир избацује на површину”. У том друштву, баш као код Платона, „у почетку је све дозвољено” и свуда влада „слобода и могућности да свако ради у њој шта хоће”.

Читамо да је око 1920. године у Београд стизала невероватно разнолика бујица људи, која се по разореном граду сналазила често не бирајући средства, а да су староседеоци били у процепу између страха од рушења патријархалних норми и жеље да се новим и смелим навикама „отвори кућа”. Тако су се догађала пријатељства и везе раније незамисливе, а намештења се често нису добијала по заслугама, него супротно од њих; судбина људи углавном је

¹¹ Андрић, *Госпођица*, 181.

била препуштена случају, у периоду када послератне установе још нису формиране, а сива зона пословања била врло широка. Махинације робом и новцем, или једноставно нове пословне прилике, привлачиле су многе људе који су из других средина због нечега бежали (а овде можемо сврстати и Госпођицу). Преживели, а посебно ратом оштећени, желели су надокнаду, а сходно свом карактеру, неки су безочно грабили оно што мисле да им припада. Околности које и Рајка перципира као опасне биле су заоденуте у привлачне форме послератног полета, оптимизма, игре, песме, сваковрсног веселја, у коме се на екстраваганцију трошило много средстава и труда. Андрићевим речима, „У том мноштву и у ваздуху који га окружује владала је нездрава и варљива али узбудљива и моћна атмосфера неограничених могућности на свима подручјима и у свима правцима.” Платоново демократско уређење на веома сличан начин нуди мноштво различитих прилика, али упоредо с тим запоставља неговање одговорности и правичности; не владају они који су способни, већ они који се власти дограбе, а демократа се олако засићује једне дужности, те с ње без правог образовања прелази на другу. Он галантно троши новац, и у свим аспектима живота највише цени слободу – наравно, на првом месту, сопствену.

За прототип демократског човека, који замршене околности вешто претвара у своју корист и забаву, Андрић је одабрао Ратка Ратковића. Он приповеда да је Ратко, иако из сиротињске куће „у најранијем детињству показивао чудне склоности отменом животу, трошењу и нераду”. Он није био рђав друг – штавише, због достојанственог држања и спремности да помогне носио је надимак „Гроф”, али су га непромишљеност и лежерност уваљивале у дугове, мутне послове и напослетку га лишиле доброг друштва и даљег школовања – избачен је из мостарске гимназије због „слабог учења, неуредног живота и недопуштених махинација туђим новцем”. Читамо да се потом Ратко отиснуо у свет, научио страни језик и окушао се у неколико различитих послова, а да је током рата, судећи према „неправилностима у Интендантури” због којих је хапшен, склизнуо из дипломатије у шпијунажу, те да је његова позиција агента заташкана и заборављена прво због храбрости на руском фронту, а затим због хаоса који је наступио у послератним месецима. Будући да је тај хаос највеће могућности нудио управо у престоници, Ратко се и настанио у Београду. Његов лик прилично верно прати Платонову генезу демократе, коју ћемо овде изложити:

Хајде да сад кажемо како се од олигархичног човека развија демократски! [...] Младић је, као што рекосмо, одрастао без образовања и, у жељи за стицањем, окусио мед трутова и дошао у додир

са сјајним и опасним инсектима, који могу да му пруже различита уживања сваке врсте и начина, па је тако, као што можеш замислити, олигархија у њему почела да прелази у демократију [...] Оне [штетне жеље и страсти, прим. В. Г.] најзад освоје тврђаву у младићевој души, јер су осетили да је она без науке, без лепих занимања и истинских говора [...] Онда навале лажни и брбљиви говори и мњења и заузму то место у души младићевој [...] и сад у великој поворци, сјајно обучене и са венцем на глави долазе: дрскост, безакоње, раскош и бестидност [...] Тако, отприлике, зар не, прелази један млади човек из власти неопходних жеља у којима је био одгојен у слободу и распојасаност непотребних и бескорисних жеља.¹²

Уз бројна путовања и дружење са „првим пионирима корупције”, Ратко у Београду наставља са својим сваштарским пословањем у коме има и елемената преваре. Његов животни стил је обележен, између осталог, раскалашним ноћним проводима. Овај модел увиђамо код Платоновог демократе, који се предаје свим задовољствима, не правећи разлику између њих, нити показујући тежњу да своју свакодневицу подреди реду и поретку: „[...] то он сматра слатким, слободним и блаженим животом, и за све то време он ужива”.

Рајкин опрез и уздржаност неће је сачувати од младића саздаог по новом кову, јер он одише шармом *свејској човека*, а о својим пословима уме да говори одмерено и улепшано. Један део њега и верује у сопствену исправност, што чујемо од прерушеног доктора Јована Цвијића, који објашњава Јованки да у „динарском типу”, кога Ратко, према његовом убеђењу, представља, равномерно би-тишу „два човека”, од којих је један храбар и поштен а други неморалан и кукавица. Сходно приликама, они се смењују тако да особа у којој су све те особине помешане често није ни свесна сопственог дефекта, или последица неког некоректног поступка. Видели смо да ову дихотомију Платон описује као борбу између добрих навика стечених у родитељској кући и оних рђавих које лоше друштво нуди. Крајности су утолико присутније уколико су околности екстремније, а траума рата читавау генерацију преживелих опија неком врстом нове, *йоклоњене младосџи*, која, опет, по својим описима личи на Платонове демократске неумерености. Филозоф истиче да овакав човек може превагнути на било коју страну, већ према утицајима.

Ратко се заиста у позним годинама „смирује” и долази до извесног друштвеног успеха; чак постаје управник имања у Славонији

¹² Платон, *Држава*, 255–257.

и окупља виђеније људе на забавама о којима пишу новине. Међутим, он на свом немарном и немирном путу сазревања сеје жртве. Један од трагичних примера је Рајка, коју је епизода блиског сусрета са новим сојем друштва пресудно гурнула у добровољну изолацију од света, која је постепено и доводи до смрти, парадигматичне за одумирање старог типа човека у новом типу друштва. Београд се током романа претвара у велеград, метрополу, па чак и почетне облике Мегалополиса, који надраста јунака тако да су староседеоци збуњени, а новопридошли обескорењени. Он ће испумпати најбољу свежу крв из провинције, додатно је осиромашујући задржавањем највећег дела капитала, као што то раде све метрополе.¹³

Може се зато устврдити и да су сличности *Госпођице* и *Државе*, сублимиране у конкретним личностима, проширене и на два града у којима они биту, то јест да постепеном прелазу из тимократије у олигархију не подлеже само Рајка већ и цело Сарајево, у коме се драстично повећава улога новца и формира потрошачки менталитет, док је послератни Београд у великој мери оличење почетног хаоса који Платон види у рађању демократије. Осим Рајке и Ратка као најочигледнијих примера, семе типологије из *Државе* посејано је и у опису даица Владе, дендијевског типа, кога би Платон назвао „тражитељем своје имовине”, као и у друштвеној критици оштре поделе градова на богате и сиромашне, која је непозната у друштвеним уређењима пре олигархије.

Велики писац и проницљиви посматрач људских карактера, Андрић је уплео у свој роман и многе друге нити, које су већ осветлили или ће тек осветлити други истраживачи, а наш је задатак овде био одмотавање платоничарског клупка. Надамо се да смо дочарали до које мере *Госпођица* одражава развој Платонових карактера у *Држави*, анализирајући читаве пасусе који се намећу по својој подударности. Верујемо да ће будуће компаративисте ова паралела подстаћи да дубље испитају Андрићев однос према Платону.

Мср Весна С. Гајић

Матица српска, Нови Сад

Стручни сарадник Одељења за ликовне уметности и

Одељења за сценске уметности и музику

vgajic@maticasrpska.org.rs

¹³ Слободан Владушић, *Црњански, Мејалололис*, Службени гласник, Београд 2011, 108.